

Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857)

Hasan TAN*

Atıf/©: Tan, Hasan, Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857), Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 2022/7(2), 61-73.

Öz

19. yüzyılın ikinci yarısı, dönemin büyük güçleri olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın rekabetlerine sahne olmuştur. Bu mücadelede İngiltere ve Fransa dünyanın belirli bölgelerinde, Rusya ise periferisinde yer alan bölgeleri ele geçirme ve nüfuz alanlarını oluşturma ve bu alanları koruma noktasında hareket etmişlerdir. Bu büyük güçlerin rekabet ettiği alanların başında ise Osmanlı Devleti ve İran'ın egemen olduğu coğrafya yer almaktadır. Bu dönemde meydana gelen Kırım Savaşı (1853-1856), Osmanlı Devleti ile Rusya arasında vuku bulmuş, Herat Meselesi ise (1856-1857) İran ile İngiltere arasında meydana gelmiş bir olaydır. Ancak bu her iki olayda da meselenin dışında yer alan diğer ülkeler taraf olarak olayların içerisinde yer almışlardır. Kırım Savaşı'nın ortaya çıkış nedenleri ile savaşın sonuçlarına bakıldığında, pek çok özelliği içinde barındırdığı görülmektedir. Bu savaşta İngiltere diğer Avrupa ülkelerini de yanına alarak Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış, Rusya'da buna karşılık İran ile yakınlaşarak desteğini almaya çalışmıştır.

İran'ın Herat'ı işgal etmesi olayında ise İngiltere, meseleyi kendi sömürge toprağı olan Hindistan'a yönelik bir tehdit olarak algılamış ve İran'ın Herat'tan çıkması için çeşitli yollara başvurmuştur. İran ise, Herat'ın asırlardır kendi toprağı olduğunu öne sürerek İngiltere'ye karşı Osmanlı Devleti ile Fransa'nın desteğini almaya çalışmıştır. Bu meselenin Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren kısmı ise Basra Körfezi üzerinde İngiltere'nin İran'ı ablukaya almaya çalışması olmuştur. Osmanlı Devleti ise Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin kendisine sunduğu destek ve İran'ın Rusya ile birlikte hareket etmesini engellemek adına tarafsız kalmayı uygun görmüştür. Kırım Savaşı ile Herat meselesinde istediğini elde eden ve gücünü tüm taraflara kabul ettiren devlet ise İngiltere olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İran, İngiltere, Rusya, Kırım, Herat.

*Hasan TAN, Doktora öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, hasantan@artuklu.edu.tr., 0000-0001-7522-3098
Geliş/Received: 16 Ekim 2022, Kabul/Accepted: 29 Kasım 2022 DOI: 10.46628/itbhssj.1194203

Ottoman-Iran Relations (1853-1857) in the Crimean War and the Issue of Herat

Citation/©: Tan, Hasan, Ottoman-Iran Relations (1853-1857) in the Crimean War and the Issue of Herat, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 2022/7(2), 61-73.

Abstract

The second half of the 19th century witnessed the rivalries of England, France and Russia, the great powers of the period. In this struggle, England and France acted in certain parts of the world, and Russia in the point of seizing the regions located in its periphery, creating and protecting these areas of influence. At the beginning of the areas where these great powers competed is the geography dominated by the Ottoman Empire and Iran. The Crimean War (1853-1856), which took place in this period, took place between the Ottoman Empire and Russia, and the Herat Question (1856-1857) was an event that took place between Iran and England. However, in both these events, other countries that were outside the issue took part in the events as parties. When the reasons for the emergence of the Crimean War and the results of the war are examined, it is seen that it contains many features. In this war, England took other European countries with it and sided with the Ottoman Empire against Russia, and Russia, on the other hand, tried to get its support by getting closer to Iran.

In the case of Iran's occupation of Herat, England perceived the issue as a threat to its colonial territory, India, and resorted to various ways to get Iran out of Herat. Iran, on the other hand, tried to get the support of the Ottoman Empire and France against England, claiming that Herat was its own land for centuries. The part of this issue that concerned the Ottoman Empire was that Britain tried to blockade Iran on the Persian Gulf. In the Crimean War, the Ottoman Empire decided to remain neutral in order to support the British to the Ottoman Empire and to prevent Iran from acting together with Russia. With the Crimean War, the state that got what it wanted in the Herat issue and made all parties accept its power was England.

Keywords: Ottoman Empire, Iran, England, Russia, Crimea, Herat.

GİRİŞ

XIX. yüzyıl ekonomik öncelikler bağlamında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın birbirleriyle kıyasıya rekabet etmelerine sahne olduğu bir asır olmuştur. Bu mücadeleler kapsamında belirli bölgeleri ele geçirme ve nüfuz alanları oluşturma yarışında İngilizler öne çıkmış, Fransa ve Rusya ise İngilizlerin girmediği bölgeleri ele geçirmeye çalışmışlardır. Özellikle İngiltere ile Rusya'nın Osmanlı ve İran coğrafyası üzerinde birbirleriyle olan mücadeleleri önemli bir ayrıntıyı oluşturmuştur. İngiltere, Rusya'nın yayılcı emellerine karşı sömürgelerini garanti altına almaya çalışmış, Rusya ise İngiliz tekelini kırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Rus genişleme politikasının İngiltere için tehdit edici bir durum olduğunun farkında olan İngiliz yönetimi, Rusya'nın Tuna'da durdurulması gerektiği inancını taşımaktaydılar (Karal, 1995: 221). İngiliz ve Rus çıkarlarının rekabet ettiği sahanın büyük bir kısmı ise Osmanlı Devleti ile İran'ın egemen olduğu coğrafyada yer almaktaydı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin dünya konjonktüründe üstünlüğü kaybettiği 16. asrın sonlarından itibaren Rusya Balkan topraklarına nüfuz etmeye başlamış ve Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik dalgaları ve Rusya'nın Balkanlarda Gayrimüslimlere yönelik misyonerlik faaliyetleri hız kazanmıştır. Misyonerlik faaliyetleri ile de yetinmeyen Rusya, 1806-1812 (Sunar, 2018:239-256) yılları ile 1828-1829 (Gök, 2008: 11) tarihleri arasında Osmanlı Devleti ile 2 defa savaşmış ve bu savaşlar neticesinde Balkan topraklarında birçok bölgeyi ele geçirmiştir. Aynı zamanda İran egemenliğinde olan birçok bölgeyi de savaş yoluyla ele geçiren Rusya, İngiliz sömürgesi olan Hindistan'ı da tehdit eder hale gelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ve İran'ın Rusya'ya karşı olan savaşlarında İngilizler ya açıktan veya arka planda her iki ülkeyi Ruslara karşı desteklemiştir.

Kırım Harbi Öncesinde Osmanlı-İran Münasebetleri

19. Yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada farklı din ve mezheplere mensup topluluklar zaman zaman Celali İsyanları tarzında Osmanlı Devleti'ni sarsacak düzeyde ciddi isyanlar çıkarsalar dahi, Osmanlı Devleti tarafından bu isyanlar bastırılmış ve 19. asra kadar mezhep temelli isyanlar neticesinde Osmanlı Devleti'ne inanç bağlamında herhangi bir dayatma durumu oluşmamıştır. Ancak 19. yüzyılının ikinci yarısından itibaren Gayrimüslim tebaa gerekçe gösterilerek Fransa Katoliklerin, Rusya ise Ortodoksların hamiliğini üstlenme bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başlamışlardır. Kutsal olarak kabul edilen yerlerde vuku bulan olaylar münasebetiyle Fransa ve Rusya sürekli olarak Osmanlı Devleti nezdinde girişimlerde bulunmaktaydı. Hıristiyanlar tarafından Hz. İsa'nın kabri, Kamame Kilisesi, Hz. Meryem'in türbesi ve bitişiğindeki bahçe, Beyt ül- Lahim'deki büyük Kilise, Tahun ül-Atik isimli alan ve oradaki mahzenler, Mağarat ül-Reate ve etrafındaki arazi, Hz. İsa'nın mezarı sanılan yer ve etrafı, Mağarat ül-Mehd ile Hacer-i Mugtesil (Karal, 1995: 222-223) gibi yerler "Makâmât-ı Mübâreke" (Bırbudak, 2018: 241) olarak kabul edilmekteydi. Rusya, Sultan Abdülmecid'in III. Napolyon'un (1848-1852) isteği üzerine bütün Katoliklerin Kudüs'te yaşamaları için verdiği izne şiddetle karşı çıkarak Ortodoks mezhebi mensuplarının tamamının korunması imtiyazının da kendisine bırakılmasını talep ediyordu (Nasiri, 1991: 75). Ancak 1852 yılında başlayan görüşmeler sonucunda, Osmanlı Devleti tarafından Fransa'nın 1740 kapitülasyonları ile elde ettiği "Katolikleri koruma hakkı" yenilenirken, Rusya'nın talebini ise reddedilmiştir. Rusya bunu bahane ederek Osmanlı Devleti'ne ait olan Eflak ve Boğdan'ı 21 Haziran 1854 tarihinde işgal etmeye başlamış, Osmanlı Devleti de Rusya'ya savaş ilan etmiştir.

Kırım Savaşı başlamadan önce Osmanlı-İran ilişkilerine bakıldığında, her iki ülke arasında gerginliklerin devam ettiği görülmektedir. Nitekim iki devlet arasında o sıralar eskiye dayalı pek çok tartışma konuları devam etmekle birlikte, 1849 yılından beri sürdürülen gerek sınır tespiti ile

Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857)

İlgili yapılan müzakerelerin sonuçlanmamış olması, gerekse sınır boylarındaki aşiretlerin çıkardığı sorunlar, Osmanlı-İran ilişkilerinin açmazları olarak göze çarpmaktadır (Uluerler, 2018:329). Osmanlı yönetimi, İran'ın Rusya'nın yanında yer alma ihtimali ve Rusya ile yaptığı savaşlar ile diplomatik krizler nedeniyle doğu sınırında sürekli olarak teyakkuz halindeydi. Osmanlı Devleti'nin vaziyeti bu durumdayken, İran'ın genel durumu da Osmanlı Devleti ile benzerlik göstermekteydi. Özellikle 19. Yüzyılda Rusya karşısında aldığı iki yenilginin (1812 ve 1828) olumsuz etkileri İran devlet yöneticilerini zor durumu sokmuştu. Feth Ali Şah (1797-1834) döneminde Rusya ile imzalanan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile birçok bölge Rusya'ya kaptırılmış ve bu antlaşmalar İran tarihi açısından çok üzücü ve alçaltıcı dönemler olarak tarihe geçmiştir (Karadeniz, 2012: 296). Yine Rusya'nın kıskırtması ile Muhammed Şah (1834-1848) zamanında girişilen Herat seferi (1838-1841) İngilizlerin şiddetli tepkisi sonucunda başarısızlıkla sonuçlanmış ve İran'da iç karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. Hem Osmanlı Devleti hem de İran'ın vaziyeti bu durumdayken Kırım Savaşı başlamıştır. Osmanlı-Rus ilişkilerinin gerginleştiği bu esnada Ahmed Vefik Paşa'yı Tahran sefaretine atayan Osmanlı Devleti, İran ile ilişkilerinin bozulmaması için ciddi gayret sarf etmişti.

Kırım Harbi'nde Osmanlı-İran Münasebetleri

Kırım Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Çar I. Nikola, Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakmak amacıyla İran ile ittifak teşebbüsünde bulunmuştu. İngiltere ve Fransa'nın desteğini alamayan Çar'ın bu noktada en büyük çekincesi, İran'ın da Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmesiydi. Çar I. Nikola, Osmanlı-İran gerginliklerinden kaynaklı olarak İran'ın Rusya ile birlikte olma ihtimali üzerinden hareket ediyordu. Bundan ötürü Osmanlı Devleti de Ahmed Vefik Paşa'nın İran nezdindeki yoğun gayretleri ile bu ihtimalin ortadan kalkmasını umuyordu. Ancak Rusya'nın tahrikleriyle İran'ın sınıra asker yığması Osmanlı Devleti'ni endişelendirmiştir. Prens Menşikov'un¹ Rusya'nın Kafkasya Umumi Valisi Prens Voronzof'a gönderdiği belgede "Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkilerin kesildiğini, bundan dolayı İran'ın siyasi durumunun kesinleştirilmesi ile İran'ın sınırda asker bulundurmasının Rusya'ya yardımcı olacağı" şeklindeki ifadelerinden de, Osmanlı Devleti'nin bu endişelerindeki haklılığını ortaya koymaktadır (Türk, 2000: 17). Çünkü Ahmed Vefik Paşa'nın İran'daki çabalarının yanında, Rusya'nın İran'daki temsilcisi Dolgorki de Nasirüddin Şah ile görüşmeler gerçekleştirip İran ile Rusya arasında bir ittifak zeminini oluşturma çabasındaydı. Nasirüddin Şah'ın Rus elçisiyle gizlice görüşmesi, İran sadrazamı ile birlikte Osmanlı ve İngiliz elçilerini de dehşete düşürmüştü (Nasiri, 1991: 76). Ahmed Vefik Paşa İstanbul'a gönderdiği belgede İran ve Rusya arasında gelişmekte olan bu ilişkiler hakkında İngiltere ile birlikte alınması gereken tedbirlerin İngiliz sefirine bildirilmesini talep etmiş ((T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi, (BOA), Hat 1346/85:H. 25.05.1270/M.23.02.1854)), böylece Rusya-İran yakınlaşmasına karşılık Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin birlikte hareket etmesini tavsiye etmişti.

Rusya'nın İran üzerine uygulamaya çalıştığı bu siyasetin temel gerekçesinin İngiltere'nin bölgedeki hegemonyasını sekteye uğratmak ve İngilizlerin İran'daki etkinliğini kırmak, aynı zamanda İran ile siyasi ve iktisadi ilişkilerini geliştirerek bölgedeki nüfuzunu arttırmak olduğu ifade edilebilir (Şemim, 1379:233). Bunun için Kırım Harbi'nin başlamasıyla birlikte Rus Çar'ı,

¹ Prens Aleksandr Menşikov, 1853'te Filistin'deki kutsal yerlerde Hristiyanların ayrıcalıklarının korunması konusunda çıkan anlaşmazlık sırasında özel bir görevle İstanbul'a gönderildi. Rus hükümetinin Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların koruyucusu olarak tanınması konusundaki ısrarı, görüşmelerin kesilmesine ve Kırım Savaşı'nın başlamasına yol açtı. Kırım'daki Rus kara ve deniz kuvvetlerinin yüksek komutanlığına getirilen Menşikov, Kırım Savaşı'nın ilk iki yılında Rus kuvvetlerinin komutanlığını yapmıştır.

İran'ın dostluğunu kazanarak Osmanlı Devleti'nin aleyhinde en azından askeri bir antlaşma yapılmasını sağlamak gayesindeydi (Sasani, 1352:24). Rus elçisi İran'a "Türkmençay Antlaşması" ile İran'ın Rusya'ya olan borcunun affedilmesi, Rus ordularının Osmanlılar karşısında bozgunu durumunda İran topraklarını kullanabilmesi, İran'ın savaş ve barışta Rusya ile birlikte hareket etmesi, Savaş sırasında İran'ın kazandığı toprakları elinde tutması ile İngilizlerin baskısı durumunda dahi İran'ın altmış bin askerle savaşa devam etmesi teklifinde bulunmuştu (Türk, 2000: 17). Bu teklife göre ayrıca Osmanlı ile Rusya arasındaki savaşta, İran Erzurum ve Bağdat cephelerinde kuvvetlerini toplayıp, lazım olduğu an Bağdat, Kerbela ve Necef'i, Azerbaycan cephesinde ise Kotur, Bayezid ve Erzurum'u alması düşünülmekteydi (Nasiri, 1991: 76). Bu gelişmeleri dikkatle takip eden Ahmed Vefik Paşa, Rusya ile İran'ın anlaşması durumunda, Osmanlı Devleti'nin ciddi zarar göreceğinin farkındaydı. Bu sebeple, Nasirüddin Şah ile Rusya elçisi arasında gizli görüşmelerin devam etmesi durumunda Tahran'ı terk edeceğini İran'a bildirdi (Watson, 1354: 383). Ahmed Vefik Paşa ile İngiliz elçisinin itirazlarına rağmen Nasirüddin Şah ile Rus elçisi Dolgorki arasında mutabakata varılan hususlar konusunda antlaşmaya varıldı. Varılan gizli mutabakatta İran, Rusya'nın düşmanlarına savaş devam ettiği müddetçe hiçbir askeri yardımda bulunmayacak, Rusya ise İran'ın beş yüz bin tümen olan borcunu silecekti hükümleri yer almıştır (Nasiri, 1991:77). Ayrıca İran Azerbaycan ve Kirmanşah'ta ordu bulundurup Osmanlı Devleti'ne gidecek askeri veya yiyecek yardımını engelleyecekti. İngilizler bu gizli antlaşmayı bozmaya çalışmış (Sasani, 1352: 25), ancak Nasirüddin Şah'ın Azerbaycan'a ordu göndermelerini engelleyememişlerdir. İran'ın Azerbaycan sınırına ordu göndermesi üzerine Osmanlı yönetimi, İran ve Irak havalisindeki valilerini uyararak, olası İran saldırılarına yönelik olarak askeri hazırlıklar yapmalarını istemiştir. Yapılan bu hazırlıkların mahiyetine bakıldığında ise, Osmanlı Devleti'nin her aşamada İngiltere ile birlikte hareket ettiği anlaşılmaktadır (BOA, A. AMD, 49/18:H.19-12. 1268/M. 04.10.1852). Kırım Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye bu derecede bağlı bir siyaset izlemesi, İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

İngiliz ve Osmanlı elçilerinin Nasirüddin Şah nezdindeki yoğun girişimleri neticesinde Nasirüddin Şah, kendilerine teminat vererek Azerbaycan'a gönderilen bu ordunun kesinlikle Osmanlı Devleti'ne zarar vermeyeceğini taahhüt etmek durumunda kalmıştır (Nasiri, 1991: 81-82). Ancak bu taahhüde rağmen yine de Osmanlı Devleti İran sınırına asker göndererek gerekli tedbirleri almaktan geri durmamıştır. Netice itibariyle Kırım Harbi, 19 Ağustos 1854 tarihinde Osmanlı Devleti ile müttefiklerinin lehine bir şekilde Paris Antlaşmasıyla sonuçlanmıştır.

Savaş sonucunda Osmanlı Devleti, İran'dan gelen olumlu haberlerden memnun olmuştur (BOA, A. MKT. UM, 155/78 H.14.07.1270/M.12.04.1854). İngilizlerin de müdahalesiyle Rus-İran ittifakı son bulmuş ve İran Osmanlı Devleti'ne karşı yapıcı bir dil kullanmaya başlamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti de, sınır bölgelerindeki yöneticileri uyararak İran'a karşı herhangi olumsuz bir davranışta bulunmamalarını tembihlemiştir.

Herat'ın İşgalinden Önce Osmanlı-İran Münasebetleri

Rusya, Fransa ve İngiltere'nin 19. Yüzyılda bölgede birbirleriyle olan kıyasıya rekabetleri, Osmanlı Devleti ile İran'ın da sürekli bir şekilde müttefik arayışına girmelerine neden olmuştur. Özellikle İngiltere ile Rusya'nın hâkimiyet mücadeleleri Osmanlı ile İran'ın bu ülkelere bağımlı bir siyaset yürütmelerini zorunlu kılmıştır. İngiltere, sömürgelerini korumak adına Rusya'nın yayılcı emellerine set çekerek durdurmaya çalışmıştır. Rus genişleme siyasetinin İngiltere için tehdit edici bir durum olduğunu fark eden İngiliz yönetimi, Rusya'nın Tuna'da durdurulamaması halinde mutlaka İndus kıyılarında durdurulması gerektiği (Uluerler, 2015: 806) düşüncesinden

hareketle Kırım Savaşı'ndan sonra Herat meselesini tekrardan gündeme getirdi. Sir Charles Murray'ı sefirlikle İran'a gönderen İngiltere'nin amacı, Afganistan ve Hindistan'daki nüfuzunu güvence altına almaktı. Ancak Afganistan'da İran nüfuzunun varlığı İngiltere'nin önündeki en önemli engeli teşkil etmekteydi.

İran, Feth Ali Şah döneminde Herat ve Kandahar bölgesinde Afganlar ile savaşarak bu bölgeyi tasarrufu altına almıştı (Mehdevi, 1386: 135). Çünkü Kaçarlar zaten Herat'ı İran'ın bir parçası olarak görüyorlardı. Ancak İran'ın sürekli olarak Afganlar ile mücadele etmesi neticesinde Herat, bir müddet sonra İran'ın elinden çıkarak yerel güçlerin kontrolüne girmişti. Muhammed Şah döneminde de Rusya İran'ı Herat'ı alması için sürekli teşvik etmekteydi. Herat'ı almak isteyen Muhammed Şah ise, Rusya'nın desteğine güvenerek 1837 senesinde Herat'a sefer düzenlemiş, İngiltere ise ilk başta elçisini İran'a göndererek ve diplomatik üslup kullanarak Muhammed Şah'ı Herat seferinden vazgeçirmek için uğraşmıştır. Ancak Muhammed Şah'ı bu kararından vazgeçiremeyen İngiltere bu durumdan rahatsız olmuştur. İran'ın bu seferinin arka planda Rusya'nın olduğunu ve nihai hedefinin Hindistan olduğunu gören İngiltere, bu sefer İran'ı tehdit ederek Basra Körfezi'nden başlamak üzere bütün İran'ı işgal edeceğini dile getirmiş, akabinde de savaş gemilerini Basra Körfezi'ne göndermiştir (Uluerler, 2015:807). İngiltere aynı zamanda İran'daki bazı aşiretleri de kışkırtarak isyanlar çıkarmış ve bu isyanlar Muhammed Şah'ı zor duruma sokmuştur. Tüm bu gelişmelerden sonra Muhammed Şah, Herat kuşatmasını kaldırmak zorunda kalmıştır.

Nasirüddin Şah tahta geçtiğinde ise, Emir Kebir'in² de çabaları neticesinde İran üzerindeki İngilizlerin etkisi ciddi anlamda azalmış, ancak Emir Kebir'in katlinden sonra yerine geçen Mirza Ağa Han Nuri, İran'ın dış siyasetini İngiliz çıkarlarına göre tekrardan dizayn etmeye başlamıştır. İngiltere'nin İran üzerinde kurmuş olduğu bu baskının temel amacı Afganistan'daki etkinliğini arttırarak İran'ı bu bölgeden uzaklaştırmaktı. Bu bağlamda İngiliz yanlısı olan Afganistan Emiri Dost Muhammed Han³, İngiltere'nin yönlendirmesi ile 1855 tarihinde Herat üzerine doğru harekete geçmiştir (Uluerler, 2015: 840). Çünkü İran ile iyi ilişkileri bulunan Herat hâkimi Yar Muhammed Han'ın 1851 yılında ölmesinden sonra da yerine oğlu Seyyid Muhammed Han geçmiş, Nasirüddin Şah da Seyyid Muhammed Han'a hilat göndererek İran'a bağlılığından memnun kaldığını söylemişti (Karadeniz, 2012: 395). Ancak bu sırada Herat'ta etkin olmaya başlayan Muhammed Yusuf Han⁴, Seyyid Muhammed Han'ı katlederek onun yerine geçmiş ve

² Mirzâ Taki Han (Emir Kebir) 1806 yılında orta gelirli bir ailenin çocuğu olarak Arak şehrine bağlı Ferahan ilçesinin Hezave (Huzave) köyünde doğmuştur. Babası Kerbelâi Muhammed Gurban, Mirza Bozorg Abbas Mirzâ'ya başvezir olunca Kerbelâi Muhammed Gurban, oğlunu da yanına alarak Mirza Bozorg'un mâiyetinde önce Tahran'a daha sonra ise Tebriz'e gitti. Mirza Bozorg, Mirzâ Taki'nin kendi çocuklarıyla birlikte eğitim almasını sağlayarak onu yetiştirdi. 1822'de Mirzâ Bozorg'un ölümü üzerine Abbas Mirza tarafından ilk başta leşkernevis (Askeri yazıcı) olarak Azerbaycan ordusunda, ardından orduda Mustavfi-i Nizam (Mali Denetçi) olarak görevlendirildi. Yaptığı bütün görevlerde başarılı olan Mirza Taki Han, bir süre sonra sadece mali alanda değil, Vezir-i Nizam unvanıyla Azerbaycan Ordusu'nun tamamından sorumlu kişi haline geldi. Nasirüddin Şah'ın tahta geçmesiyle birlikte Vezir-i Azam'ı ünvanıyla İran'da modernleşme hamlelerini başlatan kişi olmuştur. Kısa süren bu görevi sırasında İran'da ordu, idare, maliye ve eğitim alanlarında ciddi reformlar gerçekleştirdi. Bkz; Feridun Ademiyyet, *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran 1362.

³ Afgan Devleti'nin kurucusu sayılan Ahmed Şah Dürrâni'nin oğlu Timur Şah devrinde Barakzay ailesinin başına geçen Pâyende Han'ın yirminci oğludur. Afganistan'da uzun süren egemenlik mücadeleleri ve iç savaşın ardından 1826 yılında Barakzay hanedanının iktidarı ele geçirmesini sağlayan kişidir. Bkz. Kemal Kahraman, "Dost Muhammed", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, C. 9, ss. 510-511.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Clements Robert Markham, C.R., *Tarih-i İran Der Devre-i Kaçar*, trc. Mirza Rahim Ferzane, y.y., Tahran 1364, s.147

İran'dan da Afganistan Emiri Dost Muhammed Han ile İngilizlere karşı kendisine yardım etmelerini talep etmiştir ((Rizaî, 1363:112). Gelişmelerden oldukça rahatsız olduğu anlaşılan Nasirüddin Şah, Rusya'nın da teşvikiyle Herat üzerine sefer düzenlemeye karar vermiştir.

Rusya'nın İran'ı Herat üzerine sefer düzenlemeye sevk etmesi, İngiltere'yi Afganistan'daki diğer emirlikler ile de ilişkilerini geliştirmesine sebep olmuştu. İngiltere'nin bölgede etkinliğini arttırmasından sonra daha da saldırgan bir politika izleyen Rusya ise, İran ve Afganistan üzerinde nüfuzunu arttırarak, İngilizlerin Hindistan'daki varlığına tehdit oluşturacak bir konuma gelmişti. İngilizler, Rusların bölgede güçlü bir pozisyona ulaşması neticesinde oluşturduğu tehditlere karşı pozisyonunu korumak için nitelikli subaylarını bölgedeki Hanlıklara göndererek, İngiltere'nin nüfuz alanını daha genişletmeyi düşünüyordu. Rusya, Tahran'daki büyükelçileri vasıtasıyla İran'ı Herat üzerine sefer düzenlemesi için sürekli olarak kışkırtması neticesinde Nasirüddin Şah daha önce Herat'a müdahale etmeyeceğine dair (Sipehr, 1353: 153) fermanını iptal ederek sefer düzenlemeye karar verdi.

Rusların cesaretlendirmesi ve İngilizlerin Herat'a girmesinden sonra İran, Herat'ı ele geçirmek için savaş hazırlıklarına başladı (Arinpur, 1353: 127-135). Nasirüddin Şah'ın bu kararından sonra İngiliz sefiri ise İran'ı terk etti (Mehdevi, 1386:153). Nasirüddin Şah'ın bu kararı almasında Sadrazam Mirza Ağa Han'ın görüşünün de olumlu olduğu anlaşılmaktadır. İngiliz yanlısı olduğunu bilinen sadrazamın İran ve İngiltere'yi karşı karşıya getirecek böyle bir kararı onaylamasının sebebi ise Herat Seferi ile İran'ın birkaç siyasi emelini gerçekleştireceği düşüncesindeydi (Avery, 1379:144). Bu kararın alınmasının belki de en önemli sebebi Nasirüddin Şah'ın da babası gibi Herat'ı İran sınırları içerisine katarak bu konudaki hayallerini gerçekleştirme arzusudur (Markham, 1364:148-149). Aslında İngiltere İran ile herhangi bir savaşa girme arzusunda değildi. Çünkü İngilizlerin Herat meselesindeki amacı, Afganistan'daki güçleri takviye ederek onları İran'dan uzaklaştırmak ve böylece İran ile Hindistan arasında tampon bir bölge yaratmaktı (Nasiri, 1991: 83). Ancak İngiltere'nin bölgedeki varlığı ile İran'ın Safevilerden beri bölgedeki hanlıklar üzerindeki etkisi nedeniyle her iki ülkenin bir gün mutlaka karşı karşıya gelmeleri kaçınılmazdı.

Herat meselesi yüzünden gerilen İran-İngiliz ilişkileri sebebiyle Nasirüddin Şah, Mirza Ferruh Hân-ı Eminü'd-Devle'yi büyükelçi ünvanıyla İstanbul ve Paris'e gönderdi (Nasiri, 1991: 84). Nasirüddin Şah'ın elçi gönderme amacı Osmanlı Devleti ile Fransa'nın görüşünü alarak gerekirse yardımlarını alabilmektir. Fransa'dan yardım alma umudu pek olmayan Nasirüddin Şah, Osmanlı Devleti ile askeri bir antlaşma yapma gayretindeydi. Çünkü İngilizler Şattü'l-Arap sınırlarındaki Muhammara şehrini işgal etmiş, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Muahmmere'de yapacağı yardım İran'ın İngilizlere vuracağı en büyük darbe olacaktır. Mirza Ferruh Hân-ı Eminü'd-Devle, Haziran 1856 tarihinde İstanbul'a ulaştı. Amacı, Osmanlı devlet adamları ve İstanbul'daki Fransız elçisi ile konu hakkında görüşerek niyetlerini öğrenmektir. Mirza Ferruh Han'ın Fransa'nın İstanbul elçisine sunduğu nâmede, İran aşağıda maddeler halinde sıralanan hususlarda Fransa'dan Osmanlı Devleti nezdinde girişimlerde bulunmasını talep etmektedir;

1. *Biliyorsunuz ki, Osmanlı Devleti Kırım Harbi'nde Rusya ile savaşırken bütün meselelerden ötürü herhangi bir işlem yapılmaması için biz memurlarımıza emir vermiştik. Osmanlıların Rusya'ya karşı daha serbest hareket edebilmeleri için hiçbir talepte bulunmadık. Silah yardımı yapmamış olsak da, manevi yollarla onlara yardımcı olarak tarafsızlığımızı koruduk. Fakat Osmanlı hudud memurları ve muhafızları bu dostane davranışımızın ortadan kalkmasını istiyorlar. Sefirimizden Herat meselesinde Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını sağlamak maksadıyla Fransa elçisiyle görüşmesini istedik.*

2. *İki devlet arasında ittifak hakikatte her iki devletin menfaatlerini gözetir bir biçimde olmalıdır. Böyle olunca bütün anlaşmazlıklar ortadan kalkar.*

Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857)

3. *Mr. Murray'ın İran'daki davranış tarzı ve İran'ı terk edişi Fransız sefirine beyan edilecek.*

4. *Herat meselesinde İngiltere İran ile savaşırsa, Osmanlı Devleti'nin tutumunun ne olacağını Fransa sefiri vasıtasıyla öğrenilecek.*

5. *İran Devleti, Osmanlı-Rus savaşında dostluğunu gösterdi. Acaba, Osmanlı Devleti de İslam câmiyası mensubu olarak dostluğunu gösterebilecek mi?* (Nasiri, 1991: 84).

İran'ın Fransa aracılığıyla Osmanlı Devleti'ni desteğini almaya çalıştığı bu satırlardan açıkça anlaşılmaktadır. İran, Osmanlı Devleti'nin açıkça yardımı olmasa dahi, en azından Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni tarafsız kalmaya ikna etmesini talep etmektedir. Çünkü daha Mirza Ferruh Hân İstanbul'a varmadan, daha önce Bayezid ilçesine bağlı iken İran tarafından ele geçirilmiş olan Yarımkağa ile Tanyan bölgesinin (BOA, HR. MKT.226/73 H.23.06.1274/M.08.02.1858), Bayezid kaymakamı olan Akif Efendi tarafından ele geçirilmesi İran'ı tedirgin etmişti. İran en azından İngiltere ile Herat meselesi yüzünden uğraştığı sırada, Osmanlı Devleti'nin İran'a ait bölgeleri işgal etmesini önlemeyi umut ediyordu.

İran elçisi Mirza Ferruh Hân, İstanbul'da Hariciye Nazırı ve Sadrazam ile görüştüktan sonra 29 Ekim 1855 tarihinde Sultanın huzuruna çıkarak Şah'ın mektubunu takdim etti (Nasiri, 1991: 86). Mirza Ferruh Hân İstanbul'da yaptığı görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin Herat Meselesi ile ilgili niyetini öğrenmeye çalışarak özellikle Şattü'l-Arap ve Muhammara bölgelerini gündeme getirmişti. İngilizlerin buraları ele geçirebileceği ihtimaline karşı Osmanlı Devleti'nin böyle bir işgal karşısında bu bölgeleri savunmasını talep etti. Hariciye Nazırı ile Sadrazam ise, böyle bir ihtimal karşısında dahi Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalacağını, çünkü Kırım Harbi'nde İngilizlerin kendilerine yardım ettiğini, üstelik Osmanlı Devleti'nin zor durumda olmasından dolayı bu bölgeleri zor kullanarak İngilizlerden geri alamayacaklarını ifade ettiler (Nasiri, 1991: 86). İran elçisi, Osmanlı Devleti'nin bu konuda herhangi bir yardımda bulunamayacağına kanaat getirdikten sonra görüşmeleri sonlandırarak Tahran'a dönmüştür. Çünkü Osmanlı Devleti Kırım Harbi esnasında İngiltere ile iyi ilişkiler kurmuş ve İran yüzünden bu ilişkilerin bozulması istemiyordu. Diğer yandan Herat Meselesi ile İngiltere ve İran'ın savaş hazırlıkları ise devam ediyordu.

Herat hâkimi Seyyid Muhammed Han'ın öldürülmesi ve Dost Muhammed Han'ın Herat'a girmesi yerel halk tarafından tepkiyle karşılanmış ve büyük infiale sebep olmuştur. Bunun üzerine İran, Mart 1856 tarihinde harekete geçerek bu amaçla da Hüsamu's-Saltana komutasında bir orduyu Herat'a göndermiş ve İran'ın Herat'ı ele geçirmesi süreci kuşatmaya dayalı olarak Eylül 1856 tarihine kadar sürmüştür (Uluerler, 2015:810). Uzun bir kuşatmadan sonra Eylül 1856 tarihinde İran Herat'ı ele geçirerek buradaki hâkimiyetini ilân etmiştir.

Herat'ın İşgalinden Sonra Osmanlı-İran İlişkileri

Nasirüddin Şah, karşısındaki esas gücün İngiltere olduğunu bildiğinden ötürü daha önce Osmanlı Devleti nezdinde destek amaçlı girişimlerde bulunmuş, ancak umduğu desteği bulamamıştı. Bu sefer de İngiltere gibi büyük bir güce karşı ona eş değer bir güç olan Fransa'dan yardım alma umuduyla elçisini göndermiştir. Çünkü önceki dönemlerde Rusya'nın İran'ı yalnız bırakması ve Rusların yegâne amaçlarının İngilizlere karşı İran'ı kullanmak olduğunun farkında olan Nasirüddin Şah, bu nedenle Fransa'nın Herat meselesinde İran'a vereceği desteğin önemini de farkındaydı. Ancak Fransa'nın Tahran elçisinin Osmanlı Devleti'nin İran Sefiri olan Haydar Efendi ile yaptığı görüşmede Fransa'nın tavrının İran'ın böyle bir işe girişmemesi yönünde

olduğunu bildirmesi, İran'ın Fransa'dan da umduğu desteği alamadığını göstermektedir (BOA, İ.HR.127/6432 H.14.05.1272/M.22.01.1856).

İngiltere İran'ın Herat'ı almasını kabullenmeyerek savaş gemilerini 1856 yılında Basra Körfezi'ne göndererek karadan da Şiraz'a doğru ilerleyerek Huzistan'a saldırdı. Muhammara kıyılarından Buşehr'i bombalayan İngiliz gemileri karaya asker çıkararak buradan iç kısımlara doğru hareket etti (Mustevfi, 1371:83-84). İngilizler aynı zamanda Körfezdeki yerel güçleri de kışkırtarak onları isyana teşvik etmiş, bu çaba neticesinde Umman Sultanı İngilizlerin desteğiyle Bender Abbas'a saldırmıştır (Mehdevi, 1386: 262). Hem İngiltere'nin askeri gücü hem de yerel beylerin İran'ın elinde bulunan bölgelere saldırması, İran'ı zor durumu düşürmüştür. Bu sırada İngiltere'nin İran topraklarını işgal etmesini kendi çıkarları için tehlikeli Fransa ve Rusya ise İran'a arabuluculuk teklifinde bulundular. İngiltere ile savaşı sürdürmeyi göze alamayan ve gittikçe de zor bir duruma düşen Nasırüddin Şah, Fransa'nın bu teklifini kabul ederek görüşmelerin başlamasını talep etmiştir. Görüşmeler İstanbul'da İran elçisi Mirza Ferruh Hân ile İngiltere'nin İstanbul elçisi Stratford Radcliff arasında gerçekleşmeye başladı. İngiliz elçi görüşmelerde çok ağır şartlar ileri sürerek İran'ın Herat'ı boşaltmasını, İngiltere'nin doğrudan buraya müdahalesini ve Sadrazam Ağa Han Nuri'nin görevden alınmasını talep etti (Karadeniz, 2012: 396). Bu ağır talep, İran'ın sadece dış siyasetini İngilizlere bağımlı kılma amacını taşıyordu. Aynı zamanda iç işlerine de müdahalede bulunarak İran'ı İngiltere'ye bağımlı bir eyalet haline getirme amacını taşıyordu (Şemim, 1379: 163). Bu talepleri ağır bulan Nasırüddin Şah, İngiltere'nin şartlarını kabul etmeyerek Mirza Ferruh Hân'dan Fransız elçisi ile görüşmesini talep ederek bu konuda kendilerine yardımcı olmalarını istedi. 1857'de Fransız elçisi devreye girerek İran ve İngiltere'nin sulh müzakerelerinde arabuluculuk yaparak görüşmelerin tekrardan başlamasını sağlamıştır. İngiltere ile İran arasında 1857'de imzalanan Paris Anlaşması'yla İran'ın Herat'a karışmayacağı ve Afganistan'a müdahalede bulunmayacağı, Afganistan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul edeceği ile İngiltere'nin de İran'da bulunan askerlerini çekeceği kararı alındı (Şemim, 1379: 263-264). Bu antlaşma ile İngiltere'nin Afganistan, İran ve Körfez'deki etkinliği daha da artmıştır. Paris Anlaşması'nın imzalanmasından sonra İngiltere İran'daki sefaretini tekrar açarak Murray'ı elçilikle görevlendirmiş, diğer taraftan Mirza Ferruh Han ise İngiltere'de Kraliçe Victoria ile görüştüğünden sonra İran'a dönmüş ve sadrazamlık makamı ile taltif edilmiştir (Karadeniz, 2012: 398).

Osmanlı Devleti, İngiltere ile İran arasında Herat meselesi yüzünden başlayan savaşta İran'a yakın bir görüntü vermemeye çalışmıştır. Çünkü Ruslara karşı yapılan Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin açık desteğini almış ve yine Kırım Savaşı'nda İngilizler İran'ın tarafsız kalması için ciddi gayret sarf etmişlerdir. Osmanlı arşiv belgesinde yer alan İran'ın Rus entrikalarına bakarak Osmanlı devletine harb ilanından feragatı İngiltere tarafından memnuniyetle karşılandığı şeklinde ifade de bu husus belirtilmektedir (BOA, İ.HR.114/5554 H.01.05.1270/M.04.10.1853).

Osmanlı Devleti'nin Herat meselesinde İran ile İngiltere arasında meydana gelen gelişmeleri Tahran elçiliği ile Bağdat valiliği üzerinden değerlendirdiği ve buna göre tutum belirlediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda her iki devletin İstanbul'da yürüttüğü görüşmeler ile arabulucu olan Fransa'nın bu konuda verdiği bilgiler ile de süreci yakından takip etmiştir. Bağdat başta olmak üzere, İran'a sınırı olan bölgelerdeki idarecilerini ikaz ederek İran-İngiliz gerginliğinde tarafsız davranmaları gerektiği yönünde uyarılarda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bu meseleye müdahil olmamasının birden fazla sebebi vardır. Tarih boyunca İran ile karşılıklı besledikleri husumet ve yaşadıkları çekişmeler, Osmanlı Devleti'nin İran'ın yanında yer almak istemeyişinin doğal bir nedeni olarak gözükmektedir. Bu tavrın bir diğer nedeni ise, devletin mali ve askeri durumundaki olumsuz tablo ile İngiltere gibi bir devletin karşısında yer alma gücünden yoksun olması sebebiyledir. Yine 19. asrın başından itibaren Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelere bakıldığında; II. Mahmud'un saltanata çıkmasındaki ayanlar

Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857)

meselesi, Mısır Sorunu, Sultan Abdülmecid döneminde gerçekleşen Tanzimat ile Islahat Fermanları'nın ilanı ve Batılılaşma çabaları, Rusya ile yaşanan problemler, Kırım Savaşı ve bu savaşta alınan İngiliz-Fransız yardımı, ilk dış borçlanmaya gidilmesi ile Paris Antlaşması gibi daha da sayacağımız hususlar göz önünde tutulduğunda, Osmanlı Devleti'nin zaten Herat Meselesi ile ilgilenecek durumda olmadığını ortaya koymaktadır (Arinpur, 1353: 814). Netice itibariyle 1857 yılında İran ile İngiltere arasında imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin rahat bir nefes aldığı ve bu antlaşmadan büyük memnuniyet duyduğu anlaşılmaktadır (BOA, İ.HR.140/7361 H.09.07.1273/M.15.03.1857).

SONUÇ

Kırım Savaşı ile Herat meselesinin Osmanlı Devleti ile İran'dan ziyade devrin büyük güçleri olan Rusya, İngiltere ve Fransa arasında gerçekleşen bir çıkar çatışması olduğu ifade edebilir. Kırım Savaşı'nı başlatan Rusya kutsal yerleri bahane edip Balkan topraklarını işgal etmiş, İngilizler ise Rusların bu hamlesinin nihai hedefinin kendisine karşı olduğunu fark etmiştir. Bunun için İngiltere Fransa ile birlikte diğer Avrupa ülkelerini de savaşa dâhil edip Rusya'nın bu savaşta yalnız kalmasını sağlamıştır. Rusya ise İngilizlerin bu çabasına karşılık savaşın cephelerini genişletme ve Osmanlı Devleti'ni zora sokma adına İran'ı da yanına çekmeye çalışmıştır. Her ne kadar İran'ın Osmanlı Devleti'nin bu zor durumundan istifade ederek toprak alma düşüncesi olsa da, İngiliz diplomasisi Rusların bu hamlelerini boşa çıkararak İran'ın tarafsız kalmasını sağlamışlardır. Rusya'nın İran'ı ikna etme çabalarından sonra Osmanlı Devleti de hem diplomatik yollarla İran'ı caydırmaya çalışmış hem de sınır boylarında önlemler almıştır. Savaşın başlarında İran, Rusya'nın kendisine vaat ettiği Osmanlı'ya ait bazı toprakları ele geçirme düşüncesiyle hareket etme niyetinde olsa da, İngiltere'nin baskısıyla tarafsız kalmayı taahhüt etmek zorunda kalmıştır.

Herat meselesinde ise, İran yine Rusların desteğiyle hareket etmiş ve Herat'ı ele geçirmeyi başarmıştır. Ancak İngiltere, İran'ın ve arkasındaki Rusların bu hamlesinin Hindistan'daki varlığına yönelik bir tehdit olarak görmüştür. Kırım Savaşı'ndan sonra Herat'ın İran tarafından ele geçirilmesi üzerine İngiltere, Hindistan'ın müdafaasını sağlamak amacıyla faaliyetlerinin merkezini Hindistan'dan Afganistan'a taşımışlardır. İran'ı ve Rusya'yı Herat'tan uzak tutma stratejisiyle Afganları destekleyen İngiltere, İran ve Rusya'yı Herat ile Afganistan'dan uzak tutmayı başarmıştır. Herat'ın eskiden İran'ın egemenliğinde olması ve İngiltere'nin İran'ı hem Herat'tan uzak tutmayı başarması hem de Rusya ile birlikte hareket etmesini engellemesi, İran'ın artık dış siyasetinde İngilizlerin belirleyici konumda olduğunu göstermektedir. Herat meselesinde Osmanlı Devleti ise Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin desteği ve İngilizler ile olan münasebetlerini göz önünde bulundurarak hareket etmiştir. İngiltere'nin gücünün farkında olan Osmanlı Devleti, bu meselede tarafsız kalacağını deklare ederek, dolaylı da olsa İngiltere'den yana bir tutum sergilemiştir. Kırım Savaşı ile Herat meselesi, Hem Osmanlı Devleti'nin hem de İran'ın devrin batılı güçleri karşısında zayıflığının anlaşılması açısından çarpıcı bir örneği oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- BOA., A. AMD. Nr. 49 G. 18 (H.19-12. 1268/04.10.1852).
- BOA., A. MKT.UM. Nr. 155 G. 78 (H.14-07. 1270/12.04.1854).
- BOA., H.R, SYS, Nr. 1346 G. 85 (H. 25-05.1270/M.23-02. 1854).
- BOA., HR. MKT. Nr. 226 G. 73 (H.23-06. 1274/M.08.02.1858).
- BOA, İ.HR., Nr: 127, G. No: 6432 (H.14-05. 1272/M.22.01.1856).
- BOA.,İ.HR, Nr: 114 G. 5554 (H.01.05.1270/M.04.10.1853).
- BOA.,İ.HR, Nr: 140 G. 7361 (H.09.07.1273/M.15.03.1857).
- Ademiyet, F. (1362). *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran: İntişarat-ı Harzemi.
- Avery, P. (1379). *Tarihi Muasır-ı İran Ez Te'sis Ta İnkaz-ı Kaçariye*, trc. Muhammed Refi Mihr Abadi, Tahran: İntişarat-ı Atayî.
- Birbudak, T.Ş. (2018) 1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı-Avusturya İlişkileri, *Belleten*, C. LXXXII, S. 293, s. 241.
- Gök, Y.G. (2008). *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Hatırat-ı Vezir Muhtar Ez Ahidname-i Türkmençay Ta Ceng-i Herat* (1353). Trc. Yahya Arınpur, Tahran: İntişarat-ı Peyam.
- Kahraman, K. (1994). Dost Muhammed, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, s. 510-511.
- Karadeniz, Y. (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karal, E.Z. (1995). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.V.
- Markham, C.R. (1364). *Tarih-i İran Der Devre-i Kaçar*, trc. Mirza Rahim Ferzane, Tahran: İntişarat-ı Asman.
- Mehdevi, A.H. (1386). *Tarih-i Revabet-i Hariciyi İran Ez İbtidai Doran-i Safeviye Ta Payan Ceng-i Dovvom-i Cihani*, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir.
- Mustevfi, A. (1371). *Tarih-i İctimai ve İdari-i Devre-i Kaçariye*, Tahran: Kitabhane-i Milli İran.
- Nasiri, M.R. (1991). *Nâsıreddîn Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*, Tokyo: İnstitute For The Study Of Languages And Cultures Of Asia And Africa.
- Rızaî, A. (1363). *Tarih-i Deh Hezâr Sale-i İran*, C. IV, Tahran.
- Sasani, H.M. (1352). *Siyasetgerân-ı Devre-i Kacar*, Tahran: İntişarat-ı Hidayet.
- Sipehr, M.T. (1353). *Nasihü't-Tevarih, Tarih-i Kaçariye Ez Ağaz Ta Payan-i Saltanat-i Feth Ali Şah*, Be Ehtemam-i Cemşid Kiyānfer, Tahran: İntişarat-ı Asatir.
- Sunar, M.M., 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi'ni Çalışmaya Bir Girizgah: Sefer İçin Asker Toplanması, *History Studies*, C. 10, S. 1, s.239--256.
- Şemim, A.A., (1379). *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran: İntişarat-ı Behzad.
- Türk, İ. C. (2013)., *Kırım Harbi Esnasında Osmanlı Münasebetleri*, İstanbul: Arı Yayınları.

Hasan Tan

- Türk, İ.C. (2000). *1853-56 Kırım Harbi Sırasında Osmanlı-İran İlişkileri, Osmanlı Devleti'ne Karşı Rus-İran Gizli Antlaşması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uluerler, S. (2015). Herat Meselesi ve İran-İngiliz Savaşı'nın (1856-1857) Osmanlı Devleti'ne Etkileri, *Turkish Studies Dergisi*, C. 10, S. 1, s.803-824.
- Uluerler, S. (2018). Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Rus-İran Yakınlaşmasına Karşılık Osmanlı'nın İngiltere İle İzlediği Politikanın Esasları, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 28, S. 1, s.327-346.
- Watson, R.G., (1354). *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariye*, trc. Vahid Mazenderani, Tahran: İntişarat-ı Suhen.